

Kronika • Chronicle

Žemės ūkis – Lietuvos kaimo gyvybingumo veiksnys

Antanas Poviliūnas

*Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas,
V. Kudirkos g. 18,
LT-03105 Vilnius
El. paštas: antanas@laei.lt*

Kaimas radosi ir kelis šimtmečius vystėsi kaip žemės ūkio veiklos būtinas elementas. Valstiečio gyvenamoji vieta (kaimas) buvo neatskiriama nuo darbo vietos (žemės ūkio). Žemės ūkio gamybiniai santykiai lėmė kaimo veidą ir funkcijas. Agrarinės reformos apimdavo abu veiksnius ir stiprindavo jų tarpusavio sąveiką.

Praūžus pokomunistiniam agrariniam pertvarkymui, kaimo reikšmė žemės ūkio veiklai ėmė mažėti. Žemdirbių ir kaimo gyventojų bendruomenės ėmė tolti viena nuo kitos. Agrarinė reforma sprendė tik žemės gražinimo, sovietmečiu sukaupto turto privatizavimo klausimus, nesirūpindama, ar atgavusieji žemę savininkai grįš gaivinti šeimos ūkio, ar jie pajėgs atkurti vienkiemius. Reformos iniciatoriai siekė tik likviduoti sovietinės žemės ūkio įmones, visiškai nesigilino į jų galimybes tapti rinkos ūkio organizacijomis, nors tuo ir buvo suinteresuota šių įmonių darbuotojų dauguma. Jų nedomino, ar buvusieji darbuotojai, neturintys žemės nuosavybės teisės, galės įsidarbinti ten, kur buvo įsikūrę, kur jų šeimos nariai mokėsi ar dirbo. Reformatorių nedomino kaimo gyvenviečių likimas. Iš kilo klausimas apie miesto vaidmenį perimant kai kurias kaimo funkcijas, apie daugiafunkcinę kaimo misiją. Kaimo gyvenimas, tolimas nuo žemės ūkio veiklos, (ypač būdingas buvusių sovietinių žemės ūkio įmonių gyvenvietėse) pradėjo formuoti jo naujus gyvavimo santykius su išorės ir vidaus aplinkos jėgomis. Radosi ir kaimo bendruomenių be ūkininkų. Tai lėmė užsitęsusių reformą ir ne visada patenkinamus rezultatus.

Straipsniu siekiama iš socialinių ekonominių pozicijų nagrinėti kaimo ir žemės ūkio ryšius, jų tarpusavio sąveiką, kaimo sulėtintą virsmą nauju demografiniu dariniu, žemės ūkiui – kaip pagrindiniam veiksniumi – prarandant kaimo formavimo svarbiausią reikšmę.

Raktažodžiai: gyvenvietė, kaimas, kaimo alternatyvūs verslai, kaimo funkcijos, ne žemės ūkio veikla, ūkininkavimo sistema, žemės ūkis, žemės ūkio funkcijos

---

ĮVADAS

Kaimas – pradinis žmonių bendruomenės istorinės raidos padarinys, žemės dirbimo, augalų ir gyvulių auginimo, jų produktų gavimo rezultatas. Naujos kaimo formos įsitvirtindavo dažniausiai agrarinės pertvarkos būdu, kurios sumanytojai ir organizatoriai būdavo miestiečiai, susirūpinę žemės ūkio – kaip valstybės ekonomikos šakos – ir kaimo – kaip demografinio vieneto – tolesne raida.

Nūdienos Lietuvos kaimo gana margą demografinę sudėtį formavo atkurtos nepriklausomos Lietuvos agrarinė reforma, o vėliau Europos Sąjungos (ES) Bendroji žemės ūkio politika (BŽŪP). Žemės ūkio produktų gamybos formos tapo gana įvairios, o apimtys priklausomos nuo ES bendrosios rinkos (BR) paklausos ir pasiūlos. Šioje rinkoje įsitvirtino ne valstybės – ES narės, bet jų žemės ūkio įmonės, pasinaudojusios savo gamtinių sąlygų ir gamybos būdo konkurenciniais pranašumais, o taip pat palankesnėmis išmokomis iš

žemės ūkio ir kaimo raidos rėmimo fondų. Žemės ūkio veiklos vaidmuo kaimo raidai keitėsi. Peržengus dutūkstantųjų metų slenkstį, žemės ūkio ir kaimo plėtra išskiriamos į ES ir Lietuvos atskiras programas.

Dabartiniame Lietuvos kaime yra gana įvairių demografinių darinių, nubrėžiančių jų tipus: valakinių (gatvinių) kaimų liekanų; iš prieškarinio išlikusių ir atkuriamų vienkiamių; yra ir sovietinių gyvenviečių (agromiestelių). Kiekvieno jų poveikis valstietijos socialinės brandos raidai buvo skirtingas. Dėl kaimo vis didesnės atskirties (nuo žemės ūkio veiklos būdo) dabarties kaimui priskiriama ne tik žemdirbių gyvenvietės, bet ir bažnytkaimiai, smulkesni miesteliai (buvę administraciniai valsčių centrai). Dabartiniu metu žmonių gyvenvietės priskiriamos miestui ar kaimui neatsižvelgiant į juose gyvenančių žmonių užsiėmimus, bet pagal vietovės bendrąjį gyventojų skaičių, kuriam įtakos turi atstumas iki darbo vietos.

Atkūrus nepriklausomybę Lietuvos agrarine reforma siekta tik gražinti žemę buvusiems savininkams, nesigilinta į korporatyvinio ūkininkavimo ateities perspektyvas. Reforma griovė sovietines žemės ūkio įmones ir skurdino gyvenvietes, nepateikė būsimo kaimo vizijos. Kaimo bendruomenė, anksčiau reiškusi beveik tą patį, ką ir žemdirbių bendruomenė, vis labiau atsiskyrė nuo betarpių žemės ūkio prekinių produktų gamintojų-ūkininkų, joje didėjo besiverčiančių ne žemės ūkio verslais, gaunančių pensijas, išaugo socialiai remiamų gyventojų dalis, kaimas darėsi miestiečių poilsio vieta. Kaimas vis labiau virto daugiafunkciniu demografiniu dariniu, vis mažiau priklausomu nuo ūkininkavimo žemės ūkyje būdo. Kaimas išgyveno nykimo fazę. Kai kuriuose iš jų liko tik po kelias nususias šeimas ar vienišius. Sparčiai mažėjo įpėdinių, kurie galėtų ar norėtų grįžti gyventi į kaimą, dirbti žemės ūkyje.

Straipsnio tikslas – nagrinėti kaimo ir žemės ūkio, jų tarpusavio ryšio pokyčius bei tendencijas. Ekonomistus domina kaimo gyventojų išoriniai ir vidiniai gamybiniai bei ekonominiai santykiai, iš dalies ir socialiniai, tie slaptieji šių santykių agentai, kurie agrarinėmis reformomis keičia kaimo veidą, kurių veikiami formuojasi būsimoji lietuviško kaimo gyvenimo ir gamybos būdo bruožai. Tie pokyčiai išryškėja nagrinėjant juos istoriškai. Tai – istoriografinio, o taip pat monografinio bei iš dalies scenarijaus tyrimo rezultatai. Įsigilinus į šią

žemės ūkio ir kaimo raidos specifiškumą, buvusių reformų padarinius, lengviau galima orientuoti ir ES BŽŪ politiką lietuviško kaimo išlikimo, šaliai naudingos žemės ūkio veiklos plėtojimo link.

ŽEMĖS ŪKIO IR KAIMO SĄVEIKA PO VALAKŲ REFORMOS

Pirmasis regimas žemės ūkio ir kaimo raidos agrarinis šalies pertvarkymas Lietuvoje buvo Valakų reforma. Ji sutvarkė valstybės žemėvaldą, žemėnaudą ir žemėtvarką (Jurginis, 1978; Bumblauskas, 2005). Laisvos žemės šalyje neliko. Ji buvo paskirstyta didžiojo kunigaikščio, bajorų ir bažnyčios dvarams. Visi valstiečiai tapo dvarų valdiniais-baudžiauninkais, be teisės savo iniciatyva keisti šeiminką. Baudžiauninkams, kurie sudarė šalies gyventojų daugumą, kaimas ir žemės ūkis tapo gyvenimo būdo sudėtiniais elementais.

Pagrindinis žemės ploto matas, visų prievolių skyrimo vienetas, tapo valakas – žemės plotas, būtinas tuometinėmis sąlygomis baudžiauninko šeimai ne tik išgyventi, bet ir dvarui atkurti bei gausinti darbo jėgą, natūriniais ir piniginiams mokesčiams sumokėti.

Žemės ūkio veiklos būtini elementai tapo dvaras (gamybos organizatorius) ir kaimas (gamybos vykdytojas). Tokio tandemio centre buvo pats dvaras – jo valdytojo buveinė, apsupta dvaro palivarų. Pakraščiais driekėsi baudžiauninkų valakai, skirti jiems išgyventi ir gatviniams kaimams statyti. Kaimuose buvo apgyvendinti visi dvaro teritorijoje gyvenę valstiečiai. Svarbiausia jų paskirtis – sutelkti dvarui patogiose vietose nuolatos atsinaujinančių darbo išteklių lažo prievolei bazę ir užtikrinti natūrinių bei piniginių mokėjimų (činšo ir kitokių dvaro bei valstybės prievolių vykdymui) šaltinius.

Kaimuose ūkiniai pastatai, gyvulių tvartai atskyrė nuo gyvenamųjų trobų. Tai buvo buitinė pažanga. Dažnai trobos būdavo statomos vienoje, o ūkiniai pastatai – jau kitoje gatvės pusėje.

Yra ir rašytinės informacijos, kaip atrodė tie baudžiaviniai kaimai. Pasiremsime Lietuvos mokslų akademijos prof. Pranciškaus Šivickio atsiminimais apie jo gimtąjį Žalakiškių kaimą (Šivickis, 2005).

Ištisai tiesios kaimo gatvės buvo kiemai ir daržai, nuo gatvės tvora ar pastatų sienomis atskirti, o gatvės galuose vartai, kurie nuo pavasario iki

rudens buvo užkelti, kad iš tvarto išbėgęs koks gyvulys žalos laukuose nepridarytų. Kaimo trobos stovėjo prie gatvės. Sodybos aptvertos tvoromis. Beveik prie kiekvienų namų augo vyšnios. Obelų ir kriaušių augdavo tik didesniuose soduose. Vaiskrūmius augindavo tik vienas kitas valstietis. Vaisius ir uogas dažniausiai suvartodavę patys.

Žalakiškių baudžiauninkų žemė buvo padalinta į tris laukus: pūdymo, žiemkenčių ir vasarojaus. Juose kiekvienas valstietis turėjo po 2–3 rėžius, kurie buvo paskirstyti taip, kad kiekvienam tektų geresnės, patogesnės dirbti žemės, taip ir blogesnės, sunkiau prieinamos. Sandravos upelio pakraščiais buvo bendra kaimo ganykla ir šienaujama pieva.

Feodalinės valstybės valdomuoju vienetu tapo feodalo ūkio ir jam pavaldžių baudžiauninkų ūkių savaiminė uždara gamybinė ir ekonominė sistema, palaikanti per dvarą tam tikrą ryšį su išorine aplinka. Ji rėmėsi feodaline žemės nuosavybe, valstiečio asmenine priklausomybe feodalui, feodalo gebėjimu šio uždaro gamybinio tandemo veiklą racionaliai organizuoti. Baudžiauninkų ūkių gamybinė ir socialinė raida garantavo dvarų ekonomikos plėtros sėkmę. Iš šio tandemo baudžiauninkas išeiti negalėjo. Nebent iš žemvaldžio būtų išsipirkęs ir į miestą patraukęs ar į kitą tandemą per vedybas ar kitais keliais nuėjęs.

Baudžiauninko padėtis buvo dvejopa. Jo ūkis turėjo išugdyti dvarui tam tikro išprusimo darbo jėgą, galinčią įsigyti darbo priemones, reikalingas dvaro darbams laiku ir gerai atlikti. Agrotechninis lygis dvaro ir baudžiauninkų ūkiuose neturėjo labai skirtis. Dvaro laukuose baudžiauninkas tapdavo kooperuoto darbo dalyviu, jis privalėjo laikytis tam tikrų bendrų agrotechnikos taisyklių. Gi savo ūkyje baudžiauninkas buvo individualus, o kartu ir kooperuotas žemdirbys. Jis turėjo kartu su kitais kelti žemdirbystės kultūrą, negalėjo ūkininkauti blogiau už kaimynus, nes tas pats žiemkenčių, vasarojaus ar pūdymų laukas buvo padalintas rėžiais visoms baudžiauninkų šeimoms, visi rėžininkai turėjo tarpusavy derinti savo veiksmus. Kaimas kėlė ir baudžiauninko šeimos socialinio gyvenimo lygį, pratino prie gyvenimo bendruomenėje.

Žvelgiant į kaimą ir žemės ūkį jų savitarpio santykių požiūriu, pirminį vaidmenį tektų skirti kaimui (gyvenimo sąlygoms), o antrinį – žemės ūkiui (gamybos būdai). Žemės galėjo gauti tik kaimo gyventojas. Kaimo bendruomenė diktavo ir žemdirbystės kultūros lygį.

Didėjant dvarų ūkių prekingumui, dvaras iš baudžiauninkų ūkių ėmė reikalauti ne tik natūrinių, bet ir didėjančių piniginių prievolių. Šie buvo priversti imtis prekinės gamybos. Baudžiauninkų ūkių techninis aprūpinimas, gamybinė patirtis ir įgūdžiai, kaip to rezultatas – darbo našumas, ėmė netenkinti dvaro stambiosios gamybos poreikių. Dvarininkai turėjo galimybę susipažinti su užsienio dvarų ūkiu. Ėmė rasti laisvai samdomų dvaro darbininkų, gausėti tobulesnių dvaro gamybinių pajėgumų, kurių baudžiauninkai nepajėgdavo įsigyti dėl brangumo ir gamybos apimčių. Dvarų ir baudžiauninkų ūkių techninis lygis ėmė skirtis. Dėl to ėmė gausėti baudžiauninkų ūkio ir feodalinio dvaro prievartinės simbiozės vidinių ardomųjų jėgų. Besiplėtojanti rinka ėmė griauti tą uždara tandemo sistemą ir iš išorės. Tokios ūkininkavimo sistemos kelių šimtmečių raida, valstiečių gyvenimo kaime ekonominis ir socialinis vystymasis dėjo pamatus ūkininkijai, kaip naujam socialiniam gyventojų sluoksniui kaime, bręsti, stiprėti turtiškai ir dvasiškai, didino baudžiauninkų ūkių turtinę diferenciaciją, kėlė naują žemės ūkio pažangos reikalavimą – baudžiatvarkos panaikinimą.

Ir štai P. Šivickio valakinio kaimo vertinimas: ekonominiu žvilgsniu – kaimo gyvenimas buvęs prastesnis negu vienkiemio, tačiau socialiniu – kaimas turėjęs pranašumą. Kaime išaugo lietuviška daina, tautiniai vestuvių, krikštynų, laidotuvių papročiai.

Baudžiavinis kaimas išsaugojo lietuviybę, sukūrė įspūdingus papročius. Tuometinis dvaras ir miestas buvo kitų tautybių žmonių (žydų, lenkų, rusų) dvasinės kultūros židiniai. Per tris šimtmečius valstietija sustiprėjo: pakilo jos ekonomika, suvėšėjo tautiniai papročiai, suklestėjo lietuvių kalba. Dėl menko baudžiauninkų judėjimo susiformavo gana savitos atskirų šalies regionų tarmės, dainos, tautiniai papročiai. Norėdami su valstiečiais bendrauti dvasiškai, dvarininkai buvo priversti mokytis lietuvių kalbos. Lietuvos šviesuoliai, susirūpinę šio lobio išsaugojimu, ėmėsi užrašinėti atskiras tarmes, jų kalbą, papročius, dainas, pasakas, padavimus. Taip baudžiavinis kaimas tapo tautinės lietuvių bendruomenės kūrėju. Susiformavo lietuviškas regionas – tautinis būsimo valstybės pagrindas, kurį pripažino ne tik Lietuvos, bet ir užsienio mokslininkai. A. Rimka, mėgindamas nustatyti etnografines lietuvių gyventas vietas – savarankiškos Lietuvos teritorinį pagrindą, pasirėmė

rusų mokslininku prof. Aleksiejumi Skvorcovu, kuris knygoje „Europinės Rusijos ūkiniai rajonai“, paskelbtoje 1914 m., nurodė Lietuvos visuomenės ūkio vienetu 10,9 mln. ha teritoriją, tuo metu apėmusią Kauno, Vilniaus, Suvalkų, Kursko ir Gardino gubernijas (Rimka, 1922). Ji vėliau ir tapo tautinės Lietuvos valstybės pagrindu, į kurią buvo atsižvelgta nustatant sutartimi Lietuvos sienas su bolševikine Rusija, užginčijant lenkiškas pretenzijas į šį kraštą. Deja, Lietuva atgavo ne visas žemes, dalis jų liko Baltarusijos, Lenkijos ir Rusijos teritorijose.

ŽEMĖS ŪKIO IR KAIMO SĄVEIKA VIENKIEMINĖJE SISTEMOJE

Carinės, o vėliau ir Lietuvos valstybės pobaudžiavinės agrarinės reformos iš pagrindų keitė ūkininkavimo sistemą, šalia dvarininkijos iškeldama kaime naują savarankišką, nepriklausomą visuomeninę jėgą – ūkininkiją. Lietuvos dvarininkijos daugumai pasidavus Lenkijos ponų įtakai, ūkininkija tapo ta jėga, kuri sugebėjo ne tik atsispirti, bet ir pasipriešinti tai įtakai. Jos ekonominis stiprėjimas buvo svarbi sąlyga nepriklausomai Lietuvai susikurti ir atsilaikyti prieš priešiškas vidaus ir išorės jėgas. Vykdamas žemės reformą, buvo apriboti išliekančių dvarų dydžiai. Dvarininkai ėmė naudoti tik sandomąjį darbą. Kaimas tapo savarankiškų ūkininkų gyvenvieta ir darbo vieta, jau nepavaldžia dvaro administravimui. Buvusiems baudžiauninkams buvo sudaryta galimybė savarankiškai ūkininkauti nuosavoje ar nuomojamoje žemėje savomis gamybos priemonėmis. Ūkininkija pati vykdė valstybines prievoles – teikė prekių žemės ūkio produktų vidaus ir užsienio rinkoms. Pagrindinės agrarinių pertvarkymų priemonės buvo: aprūpinti žeme mažžemius ir bežemius valstiečius; paremti jų įsikūrimą (išdalinti apleistas ir perteklines dvaro žemes, palaikyti naujakiurių statybas paskolomis ir nemokamu miško skyrimu); pereiti į geresnę ūkininkams žemėtvarką (kaimus skirstyti vienkiemiais formuojant patogias ūkių teritorijas, atsisakyti režinio ūkininkavimo); sudaryti geresnes žemėnaudos sąlygas.

Kaimų skirstymas vienkiemiais spartėjo. Iki 1918 m. Lietuvoje (be Klaipėdos krašto) vienkiemiais buvo išskirstyta apie 910 tūkst. ha žemės. 1919–1939 m. buvo išskirstyti 6 993 kaimai, įkurta 159,1 tūkst. vienkiemų, užimančių beveik

1 655 tūkst. ha žemės (LRŽŪM, 2005). Be žemės komasacijos kartu buvo dalijamos bendrai valdomos žemės, likviduojami servitutai, ištiesinamos ūkių ribos, plėtojamas kelių tinklas ir kt. Šios reformos metu pagrindinis dėmesys buvo skirtas gamybiniam veiksmui: racionalių šeimos ūkių kūrimui, vienkieminio kaimo formavimui. Bronius Povilaitis, įvertindamas žemės reformos pasekmes, 1988 m. paskelbęs monografiją apie prieškarinio Lietuvos žemės ūkį, pažymėjo, kad žemės reforma galėjusi būti tobulesnė, ją vykdant galima buvo išvengti per didelio ūkių susmulkinimo. Bėgant laikui būtų išryškėjusi per daug susmulkėjusio žemės ūkio neigiama įtaka gamybos kilimui. Tačiau anuo metu trys naujakuriai iš keturių sėkmingai įsikūrė ir ūkininkavo. Ypač buvo regimas socialinis faktorius, nes sumažėjo mažžemių ir bežemių valstiečių, sparčiai mažėjo apleistos ir nedirbamos žemės plotai (Povilaitis, 1997). Tai buvo ypač svarbu, nes ūkininkų branduolys buvo lietuviai, o kaime gyveno ir žemės ūkiu vertėsi 2/3 visų šalies gyventojų. Vadinasi, reforma turėjo ir tautinę atspalvį.

Vienkieminė ūkininkavimo sistema keitė kaimo ir žemės ūkio sąveiką. Pirminė vėl tapo žemės ūkio produktų gamyba, nuo kurios priklausė ir ūkininko sodybos vieta, dažniausiai projektuojama taip, kad iš jos būtų patogų pasiekti ne tik vieškelį, bet ir visas ūkio žemes. Gaminamų produktų įvairovę lėmė natūriniai ūkininko šeimos poreikiai ir galimybės. Tačiau į natūrinę gamybą vis labiau ėmė veržtis ir rinkos diktatas, didinęs prekybinę gamybą (kartais esant ribotiems gamybos ištekliams net „skriaudęs“ šeimų vartojimo poreikius), nes vis reikalingesni tapo pinigai. Kilo žemės ūkio pažanga. Buvo diegiamos daugialaukės sėjomainos, didėjo pašarinių augalų, užimtų pūdymų plotai, kilo jų derlingumas. Ūkiai ėmėsi daugiau auginti gyvulių, išsiauginti savų pašarų, plėtoti augalininkystę. Gamyba intensyvėjo, racionaliau imta naudoti žemės fondą, darbo išteklius, arklių traukos jėgą, įsigyjant daugiau arklinių ir rankinių mašinų, tobulesnių padargų, didinant veislinių pasėlių plotus ir veislines gyvulių bandas. Kiekvienas hektaras ėmė duoti daugiau ir pigesnio derliaus. Kilo gyvulių produktyvumas. Buvo sukurtos naujos žemės ūkio šakos: pieno ūkis, bekoninė kiaulininkystė, cukrinių runkelių, pašarinių žolių ir runkelių sėklos auginimas. Tačiau ūkininkų šeimos ūkių specializacijos iš esmės nekeitė. Visų ūkių gamybinė struktūra išliko

tradicinė, derino augalininkystės ir gyvulininkystės šakas, kartu įsaviindama ir plėtodama naujo produkto gamybą. Vystėsi kooperacija produktų perdirbimo ir realizavimo srityse. Ūkininkų šeimose atsirado perteklinių darbo išteklių, kuriuos reikėjo įdarbinti už ūkio ribų.

Žemės ūkio kilimas buvo akivaizdus: ūkiai ekonomiškai stiprėjo, vienkiemiai puošėsi naujais gamybiniais ir gyvenamaisiais pastatais, pradėjusiais derėti jaunais sodais. 1940-ųjų įvykiai sustabdė šias kūrybines ūkininkų pastangas plėtojant šeimos ūkius.

Ūkininkija tapo lietuvių visuomenės vyraujančiu sluoksniu. Ją vienijo darbo ir gyvenimo būdas, tradicijos, per daug metų susiklosčiusios dvasinės ir materialinės vertybės, požiūris į Dievą, žemę, gamtą, tarpusavio santykius, į miestą. Tai buvo socialinė ir ekonominė jėga, kuria galėjo remtis ir rėmėsi jauna nepriklausoma valstybė. Ūkininkija istoriškai išsaugojo lietuvių kalbą ir raštą, tautos tradicijas, iš jos kilo savanoriai, gynę Lietuvos nepriklausomybę nuo užpuolėjų, ji išugdė pirmuosius religijos, kultūros, mokslo, meno ir politikos veikėjus – lietuvius, jos ekonomika sudarė svarbią Lietuvos ūkio dalį. 1918–1940 m. Lietuva, anot ekonomisto D. Cesevičiaus, buvo ūkininkų respublika (Cesevičius, 2005).

Ūkininkų sodybos ir jų žemės šalia dvarų sudarė tam tikrus šalies teritorinius vienetus – vienkieminius kaimus. Jeigu baudžiavinio kaimo vardas reiškę pačios žmonių gyvenvietės pavadinimą, dirbami laukai turėjo savo pavadinimus, tai vienkieminio kaimo – jau tam tikros gana plačios šalies teritorijos dalies pavadinimą. Vienkieminis kaimas savo gatvės neturėjo, jos pagrindinė ašis – kelias (dažniausiai vieškelis), ejęs per kaimą kelis ar net keliolika kilometrų, o kaimo plotas galėjo apimti nuo kelių iki keliasdešimties šimtų hektarų. Kaimas vienijo žemdirbių bendruomenes, buvo darbo išteklių žemės ūkiui kalve, garantavo žemdirbių kartų kaitą, kuria rūpinosi šeimos ūkių savininkai. Taip vienkieminio kaimo sąlygomis keitėsi žemdirbiškas gyvenimo būdas: žemės ūkis ėmė įgauti vis daugiau verslo bruožų, bendroje gamyboje didėjo prekinės produkcijos dalis.

Vienkieminė ūkininkavimo sistema buvo naudinga gamybiniu ir ekonominiu požiūriais. Trijų kaimyninių šalių – Lietuvos, Latvijos ir Baltarusijos – žemės ūkio lygio antrojo pasaulinio karo išvakarėse palyginimas rodė, kad geriausių rezultatų

buvo pasiekęs Latvijos žemės ūkis, kuris 40 metų anksčiau negu Lietuva ir Baltarusija atsikratė baudžiavos ir perėjo į vienkieminę ūkininkavimo sistemą. Prasčiau rezultatai buvo Baltarusijoje. Ji maždaug kartu su Lietuva atsikratė baudžiavos ir perėjo į vienkieminį ūkininkavimą. Tačiau apie 1930 m. šios ūkininkavimo sistemos raidą Baltarusijoje nutraukė stalininė kolektyvizacija, kurios griunamoji jėga fiziškai ir ekonomiškai naikino valstiečius, jų gamybinių potencialą, kuri ne tik sustabdė žemės ūkio kilimą, bet smukdė ankstesnę gamybą. 1940 m. (skaičiuojant vidutiniškai vienam gyventojui) Latvija gamino 728 kg grūdų, 65 kg mėsos ir 815 kg pieno, Lietuva atitinkamai 533, 46 ir 480 kg, Baltarusija (pagražintais statistikos duomenimis) – 306, 31 ir 225 kg (CSU SSSR, 1961).

Lietuvos ekonomikos centras buvo žemės ūkis. Kitos ekonomikos šakos turėjusios jį papildyti. Pramonei daugiausiai teko perdirbti žemės ir miškų ūkio produkciją, transportui – išvežti žemės ūkio gaminių perteklių ir atvežti trąšų, žemės ūkio mašinų, prekybai – kuo aktyviau talkinti žemdirbiams. Tuo metu tokiais ekonominiais modeliais garsėjo Danijos ir Olandijos ūkis, į kurį siekė orientuotis Lietuvos agrarinė politika (Cesevičius, 1995).

Pasikeitė kraštovaizdis. Jis tapo panašus į pirmojo premjero prof. Augustino Voldemaro paskelbtąjį Laikinosios vyriausybės 1918 m. deklaracijoje: „Lietuva pavirsta į didelius laukus ir sodus, gražias pievas, tarp kurių išmėtyti gražūs, paskendę žalumoje ūkininkų namai. Viensėdžiai ir miesteliai surišti lygiais kaip delnas keliais. Kraštas išraižytas geležinkeliais. Į visas Lietuvos puses lengva ir greitai, ir pigu nuvažiuoti“ (Martišius, 2010).

Perėjimas į vienkieminį kaimą ūkininkams psichologiškai nebuvo lengvas. Jis keitė ne tik ūkinį, bet ir socialinį gyvenimo būdą, įsikūrimui reikavo nemažų investicijų. Vilniaus universiteto prof. ekonomistas Alfonsas Žilėnas, kilimo nuo Kivilių krašto (Akmenės r.), ne kartą yra pasakojęs apie išsiskyrimo ir būsimo gyvenimo „kolonijose“ nuotaikas jo kaime, nutarus skirstytis į vienkiemius. Prasidėjus kaimo skirstymo procedūroms, kaimynai iš abiejų pusių ramstė juos skyrusias tvoras, gurkšnodami alutį ir svarstydami, kaip galės išgyventi galulaukėse, kasdien nematydami kaimynų. Gaila, kad profesoriaus gimtojo kaimo persitvarkymo dienos tuomet nebuvo aprašytos. Išliko tik jo žodiniai pasakojimai per žemės ūkio ekonomikos kandidatinių disertacijų gynimus.

Kada sodybos atitolo viena nuo kitos per kelis ar net keliolika kilometrų, ėmė vis labiau įsitvirtinti individualizmas, kaimyno rūpesčiai ir bėdos jau nebuvo taip matomos kaip anksčiau, kada kaimynas buvo čia pat, už kiemus skyrusios tvoros. Naujajame kaime ūkininkų bendruomeniškumo, kaimyno peties pajautimo jausmas blėso. Užmarštin ėjo ir senosios dainos bei papročiai, tautodailės dirbiniai. Tačiau ekonominės padėties tai nepablogino. Priešingai, atsirado naujos vidinės ir išorinės jėgos, naujos paskatos gerinti ūkį, siekti geresnių rezultatų. Deja, tokiai ūkininkavimo ir vienkieminių kaimų gyvavimo sistemai buvo atseikėtas palyginti trumpas tarpukario laikotarpis, kurio metu nebuvo spėta suformuoti ir paleisti veikti visų gamybinių pajėgumų didėjančiai užsienio rinkų paklausai tenkinti.

ŽEMĖS ŪKIO IR KAIMO SAŲVEIKA SOVIETINĖSE ĮMONĖSE

1940 m., nuo pirmųjų Lietuvos prievartinio prijungimo prie SSRS dienų, buvo pradėtos bolševikinės ekonominės reformos, siekiančios kuo greičiau Lietuvos ūkį įjungti į SSRS vieningą ekonominį kompleksą. Agrarinė politika kaimo ateitį siejo tik su valstybės valdomų labai stambių prekiinių žemės ūkio įmonių suformavimu, pertvarkant dvarus į sustambintus valstybinius ūkius, suvarant ūkininkus į kolūkius, valstiečius apgyvendinant šių ūkių gyvenvietėse arba leidžiant jiems įsikurti mieste. Tokios ūkininkavimo sistemos statybos penkiasdešimtmetį ir žemdirbių kartų kaitą išgyveno Lietuvos žemės ūkis ir kaimas.

Šį laikotarpį tikslinga suskirstyti į du etapus. Pirmasis – tai laikotarpis iki Stalino mirties, kada lietuviškoji ūkininkija buvo fiziškai ir morališkai pakirsta masiniais trėmimais į Sibirą, kada buvo nepakeliama mokesčių ir natūrinių prievolių našta, privertusi stoti į kolūkius arba visko atsisakius apsigyventi mieste. Buvo sugriauti šeimos ūkio pagrindai. Tačiau šiems sovietiniams dariniams gerai veikti kaime reikėjo kitokių ekonominių ir socialinių sąlygų, sąžiningų vadovų ir daug pastangų. Antrasis laikotarpis prasidėjo su stalinizmo pasmerkimu, prievartos ir administravimo metodų pradėtu lėtu ekonominiu ir socialiniu keitimu, tačiau neišsižadant visuomeninio ūkio, t. y. valstybinių ir kolektyvinių žemės ūkio įmonių. Nepajėgiant vien tik jų pastangomis aprūpinti šalies

gyventojų maistu, suteikiama vis daugiau teisių ir gamybinės laisvės asmeniniam pagalbiniam ūkiui plėtoti, o laikotarpio pabaigoje net leidžiama steigti visuomeninio ūkio remiamus individualius valstiečių ūkius.

Antrojo laikotarpio pradžioje (1955 m.) Lietuvoje buvo 1 797 kolūkiai (vidutinis jų dydis – 2 490 ha) ir 71 tarybinis ūkis (vidutinis dydis – 3 920 ha), o laikotarpio pabaigoje (1985 m.) – atitinkamai 737 ir 4 200 ha, 282 ir 4 470 ha (LRŽŪM, 2005). Iki pokomunistinės agrarinės reformos pradžios šie skaičiai beveik nekito.

Ši ūkininkavimo sistema pirmenybę teikė ūkio gyvenvietei. Ji turėjo būti tokio dydžio, kad galėtų tenkinti įmonės darbo išteklių poreikius, darbinę šeimos nariai gyvenamoje vietoje arba netoli jos rastų darbo, būtų racionalaus dydžio gamybinis centras, įrengti vietos gyventojų socialinius ir gamybinius poreikius tenkinantys objektai. Racionaliam gyventojų skaičiui gyvenvietėse pasiekti turėjo pasitarnauti ūkio teritorinis dydis. Be to, esant vidinių įdarbinimo problemų, ūkiai galėjo tartis su miesto gamyklomis dėl gamybinių cechų ar filialų atidarymo gyvenvietėse. Tokiu būdu kaimo gyventojų įdarbinimo, ekonominio ir socialinio aprūpinimo klausimų sprendimas teko žemės ūkio įmonėms.

Per šios agrarinės reformos laiką Lietuvoje sumažėjo kaimo gyventojų skaičius. Jeigu 1939–1990 m. bendras respublikos gyventojų skaičius išaugo nuo 3,0 iki 3,7 mln., arba 22 %, tai kaimo gyventojų skaičius sumažėjo nuo 2,3 iki 1,2 mln., arba 49,6 %. Nyko universalieji ūkininkai, išmanę visus žemės ūkio darbus. Ekonomiškai juos pakirto žemės nuosavybės netektis, gamybinio turto suvisuomeninimas, iš pradžių neatlyginamas arba menkai apmokamas darbas sovietinėse žemės ūkio įmonėse, ateities perspektyvų praradimas. Moraliai ūkininkija susidūrė su nemokšišku kai kurių statytinių žemės ūkio įmonių vadovų elgesiu su žmonėmis, žeme, kelių kartų kauptu turto, o kad apsisaugotų nuo bado, buvo priversti vogti dalį derliaus, užderėjusio buvusioje savoje žemėje. Gamybos centralizavimas ir koncentravimas, darbo specializavimas, nuoseklus vienkieminių sistemos griovimas, stambių ūkinių gyvenviečių statyba klojo kelius ūkininkiją keičiančiai naujai socialinei kaimo jėgai rasti ir augti. Įsitvirtino sovietinėse mokyklose išmokyti ir valstybine tvarka paskirstyti į žemės ūkio įmones darbininkai ir

tarnautojai. Tai buvo jau ne ūkininkai, o laisvai samdomi stambių įmonių darbuotojai, įkurdinti šių ūkių gyvenvietėse. Tai jau nebuvo žemdirbiai, tikrąja šio žodžio prasme. Tai buvo darbuotojai, privalantys atlikti tam tikrą darbą žemės ūkio įmonėje traktoriumi, sunkvežimiu, melžimo agregatu ir t. t.

Gyvenvietės sudarė sąlygas ne tik gerinti gyventojams gamybinės paslaugas, jos padėjo plėtoti ikimokyklinį ir mokyklinį vaikų mokymą, organizuoti sveikatos apsaugos, komunalinių, buitinių, prekybinių, kultūros ir kitokių paslaugų teikimą. Vėliau imta organizuoti ir ne žemės ūkio verslus: statybos, įvairaus remonto padalinius, atidaryti miestiečių gamyklų cechus ir filialus. Ypač pasisekė bažnytkaimiams, miesteliams, kuriuose išsikūrė žemės ūkio įmonių centrinės gyvenvietės. Juose pagyvėjo ekonominis, kultūrinis, socialinis žmonių gyvenimas, buvo pastatyti kultūros centrai, mokyklos, sveikatos apsaugos įstaigos, parduotuvės, gamybiniai objektai. Kai kurių ūkių vadovai surado galimybę lėšomis paremti net bažnyčių remontą (Poškus, 2005). Radosi naujos darbo vietos. Buvo nutiesti arba atnaujinti keliai, ėmė veikti keleivinio autotransporto linijos, leidusios pigiai, patogiai ir greitai susisiekti su visais Lietuvos miestais ir miesteliais.

To meto kaimų gyventojų sociologinės apklausos liudijo apie jų teigiamą gyvenviečių vertinimą, nenorą grįžti į vienkiemius. Į priekaištus apie vienkiemių griovimo blogybę buvo galima atsakyti apleistų tuščių vienkiemių, kuriuose nenorėjo įsikurti gyventojai, skaičiumi. Antanas Būdvytis, atsakydamas įvairiems oponentams, 1989 m. rašė: „O štai paskutinė gairė vėl prie vienkiemio... Šiuo metu Lietuvoje yra 7 000 visai tuščių vienkiemių. Tai gal išties atsirastų... tokių, kurie ne tik patarimais, bet ir asmeniniu pavyzdžiu padėtų – persikeltų į juos ir imtųsi valstietiško verslo“ (Būdvytis, 2003).

Pamažu Lietuvos žemės ūkis įgavo palyginti normalius plėtros pagreičius. L. Brežnevo stagnacijos laikais buvo leidžiama nacionalinių respublikų valdžiai netrukdomai tvarkyti savo reikalus. Beveik nepastebimai respublikos ėmė virsti „tautiniais feodais“, kuriuose vis mažiau buvo juntami Maskvos įstatymai (Davies, 2002). Kolektyvinio ūkininkavimo būdas kaime buvo įvaldytas, įsivartinti centro potvarkių neigiamo poveikio amortizavimo metodai. Žemės ūkio valdyme, administravime jau dirbo geri vadovai ir specialistai,

kurie kartu su žemdirbiais negailėjo pastangų. Ne jie tą sistemą kūrė. Jiems tik lemta buvo tuo metu gyventi ir dirbti. Ir jie darė viską, kas buvo įmanoma, kad būtų geriau (Grigaliūnas, 2005). Jiems vadovaujant ir dirbant buvo suformuotas pajėgus žemės ūkio gamybinis potencialas, kurį paveldėjo nepriklausoma Lietuva. 1940–1990 m. žemės ūkio produktų gamyba padidėjo 2,4 karto, nors sumažėjo žemės ūkio darbuotojų skaičius ir žemės ūkio naudmenos. Šio laikotarpio pabaigoje buvo susiformavusi nauja žemdirbių karta. Nuo 1940 m. ūkininkijos ji skyrėsi keliais bruožais.

Pirma, ji buvo mažesnė: kaime gyveno ne 2/3, bet 1/3 visų šalies gyventojų. Stambi mechanizuota gamyba reikalavo mažiau, bet kvalifikuotos darbo jėgos. Be to, kaime daugėjo darbo vietų ne žemės ūkio veiklos srityse, kurių žemės ūkis nepatikėjo kitoms ekonomikos šakoms. Buvo jaučiamas darbo jėgos stygius, visą laiką didėjo moksleivių priėmimas į įvairaus lygio ir krypties profesines kaimo mokyklas. Nors mieste didėjo darbo jėgos paklausa, tokia demografinė politika pavyko išsaugoti kaime būtinus darbo išteklius.

Antra, ši žemdirbių karta buvo specializuota, įvaldžiusi tam tikras profesijas, stambiosios gamybos technologijas, pasidalijusi darbą.

Trečia, žemdirbių pamaina buvo aukštesnio bendrojo išsilavinimo lygio. Jų gretose buvo specialistų, turinčių ne tik aukštojo mokslo baigimo diplomus, bet ir įgijusių mokslinius laipsnius bei vardus. Į kaimą buvo iškelti žemės ūkio mokslinių tyrimų institutai, jų filialai, bandymų stotys ir žemės ūkio mokyklos, kurios valdė eksperimentinius ir mokomuosius ūkius, jų darbuotojai įsiliejo į naują žemdirbių kartą.

Gorbačiovinės pertvarkos metais imta keisti žemės ūkio tvarkymo sistemą, ji tapo naujų paieškų ir ketinimų poligonu. Vis daugiau žemės ūkio įmonių buvo reorganizuotos į tikrus, o ne formalius pajinius ūkius, į akcines įmones ar bendroves, kooperatyvus ir pan.

Taip susiformavo atsikuriančios nepriklausomos Lietuvos agrarinis paveldas: stambios savo plotu, gamybiniais centrais, gyvenvietėmis, pažangios savo technologijomis gana įvairių valdymo formų žemės ūkio įmonės, telkusios išprususią naują žemdirbių kartą; pradėta steigti valstiečių ūkius, kaip vidurinėsios gamybos, vienkieminės ūkininkavimo sistemos dalyvius; išliko sodybiniai ūkiai, kaip smulkiojo žemės ūkio atstovai,

stambiosios gamybos neatskiriami palydovai. Pagrindinė problema buvo – ar sugebės šis paveldas prisiderinti prie atkuriamos nepriklausomos Lietuvos formuojamo ekonominio stuburo.

Žemės ūkio (kaip verslo) ir kaimo (kaip ūkyje gyvenančių gyventojų vietos) gamybiniai ir ekonominiai-socialiniai ryšiai vėl ėmė stiprėti, vyriausybės ekonominės priemonės sulaukė gyvenviečių gyventojus nuo migracijos į miestus, kaimai tapo aktyvūs kultūrinių ir sportinių renginių dalyviais ir netgi organizatoriais. Kaimas, kaip sudėtinis žemės ūkio įmonių elementas, gyveno savo pakilimo laikotarpį, apimdamas ir kaime plėtojamą ne žemės ūkio veiklą (Poškus, 2005).

ŽEMĖS ŪKIO IR KAIMO SĄVEIKOS RAIDOS PERSPEKTYVOS

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, iš karto iškilo ir visų gyvenimo sričių socialinės pertvarkos būtinybė. Tai tapo aktualu ir žemės ūkyje. „Socializmo statymas kaime“ buvo labiausiai nuskriaudęs ūkininkus, bebaigiančius įsikurti vienkiemiuose ir tik pradėjusius naudotis savo pastangų vaisiais. Suprantamas jų noras – nutrinti nuo žemės paviršiaus visus sovietinius darinius ir atsiimti tai, kas jiems priklausė. Tačiau nuo jų ūkininkavimo buvo praslinkę daug laiko, jėgos buvo nebe tos, vaikai ir anūkai į žemės ūkį grįžti nenorėjo. Be to, kai kurios sovietmečiu įdiegtos žemės ūkio ir kaimo gyvenimo naujovės turėjo ir išliekamosios reikšmės. Antai stambios mechanizuotos žemės ūkio technologijos lengvino darbą, kėlė jo našumą. Gyvenimas gyvenvietėse teikė daug buitinių ir komunalinių, socialinių patogumų. Naujoji žemdirbių karta nebuvo linkusi viso to išsižadėti. Todėl radosi net kelios galimos žemdirbiško gyvenimo keitimo koncepcijos, pradedant tarybinio paveldo protingu išsaugojimu, jį tik pertvarkius pagal laisvos šalies poreikius, ir baigiant visišku svietimos jėgos, iš šalies primestos, tačiau savo pastangomis įdiegtos sovietinės ūkininkavimo sistemos sugriovimu ir atkūrimu prieškarinės Lietuvos žemės ūkio sistemos, vėliau jos tobulinimu, atsižvelgiant į nūdienos ūkininkavimo praktiką Vakarų Europos valstybėse. Nugalėjo pastaroji koncepcija, teigianti, kad būtina atkurti žemės privatinę nuosavybę, žemę grąžinti teisėtiems savininkams ar jų įpėdiniams, privatizuoti sovietmečiu sukurtą turtą, žodžiu, atstatyti prieškarinio privačius ūkinin-

kų šeimos ūkius. Reformatoriams pavyzdys buvo 1922 m. žemės reforma ir kaimų skirstymas vienkiemiais. Deja, buvo visiškai pasikeitusios sąlygos. Pokomunistinė reforma nebuvo tokia sėkminga.

Pirma, buvo pasikeitusi žemės ūkio naudmenų kokybė. Ankstesnės ir dabartinės žemės hektaro vertingumas buvo sunkiai palyginamas. Reformos įstatymas į žemės kokybę nekreipė dėmesio. Vertino tik jos kiekybę. Apie 0,7 mln. ha jau negrįžtamai naudojo ne žemės ūkis, bet kiti naudotojai. Jų grąžinti žemės ūkiui buvo neįmanoma.

Antra, kaime dirbusieji žemdirbiai nebuvo suinteresuoti, kad būtų panaikintos sovietinės žemės ūkio įmonės ir tektų ūkininkauti šeimos ūkiuose. Tam būtų reikėję parduoti dažniausiai mūrinius pastatus su visais buitinais ir komunaliniais patogumais, palikti gyvenvietes su mokyklomis, medicinos centrais, kultūros namais. Nebuvo ir žemės ūkio technikos (net pakankamai darbinių arklių) vidutiniam ir smulkiam ūkininko ūkiui. Šeimos ūkis reikalavo didelių kapitalo bei darbo pradinių investicijų.

Trečia, žemę atgauti norėjo į miestus pasitraukę ūkininkai, jų šeimos nariai, kurie siekė ją turėti kaip nesidėvintį turtą, kurio neveikė didžiulė infliacija ir kitos finansinės negandos.

Susiklosčius tokiai padėčiai, buvo parengtas žemės ūkio bendrovių įstatymas. Visi kolūkiai privalėjo persiregistruoti į šias bendroves, atsakydami net savo ankstesnio persitvarkymo į tikruosius pajinius ar akcinius ūkius. Galvota, kad žemės ūkio bendrovės bus laikina korporacinio ūkininkavimo forma, kol įsitvirtins ūkininkų šeimos ūkiai. Tokią idėją palaikė ir užsienio konsultantai, kuriuos gąsdino galimas žemės ūkio produktų srautas iš buvusių socialistinio bloko valstybių į perteklinę Europos žemės ūkio produktų rinką, kuri jau ir taip buvo ribojama įvairiomis administravimo priemonėmis. Šiose valstybėse buvo tikslinga sumažinti žemės ūkio produktų gamybą (Alanen, 2004).

Ketvirta, politikams nepavyko sutarti dėl bendrų agrarinės reformos principų. Keičiantis seimo daugumai, žemės reformos įstatymas buvo visą laiką „tobulinamas“, todėl reforma vyko kryptuodama. Ji neleistinai ilgai užsitęsė.

Penkta, sovietmečiu buvo pasikeitęs ir Lietuvos ekonomikos modelis. Valstybės ūkio pagrindas tapo ne žemės ūkis, kaip anksčiau, bet kvalifikuoti darbo išteklių, kuriuos valstybės lėšomis gausiai

ruošė aukštosios ir specialiosios vidurinės mokyklos. „Miestiškas ūkio šakas“ buvo imta plėtoti daugelyje Lietuvos miestų, taip kurti naujas darbo vietas ir iš aplinkinių kaimų atvykusiems gyventojams. Šių ūkio šakų išdėstymas po daugelį Lietuvos miestų įgalino visuose regionuose įdarbinti pasitraukiančius iš žemės ūkio veiklos žmones, stabdė rusakalbių darbo išteklių imigraciją. Miestuose sparčiai augo butų fondas, žemės ūkis nors ir išliko gyvybiškai svarbi ekonomikos šaka, tačiau taikomos naujos technologijos buvo mažiau reikalaujančios darbo, joje triūsė jau nauja žemdirbių karta, mokslus baigusi sovietinėse mokyklose, turinti specialybę ir nukreipta dirbti pagal absolytų valstybinį paskirstymą. Tai keitė miesto ir kaimo gyventojų proporcijas. Jeigu 1939 m. kaime gyveno 2/3 gyventojų, tai 1990 m. – tik 1/3. Daug buvusių ūkininkų ir jų vaikų bei vaikaičių persikėlė ir įsitvirtino mieste, neplanavo grįžti į kaimą. Dirbusi kaime naujoji žemdirbių karta jau nebuvo tikrieji ūkininkai. Tai buvo žemės ūkio įmonių darbininkai ir tarnautojai, paruošti dirbti stambiose įmonėse su naujausiomis technologijomis, ūkiškai įsikūrę darbo vietose, patenkinti darbu ir gyvenimo sąlygomis. Jeigu prieškario ūkininkas tikėdavosi iš mieste dirbusių vaikų finansinės paramos, tai dabar ūkių darbuotojai dažniau paremdavo artimuosius miestiečius.

Šešta, pasikeitė žemės ūkio specializacija. Gyvulininkystės kryptis įgalino racionaliau organizuoti pašarų gamybą, daugiau dėmesio skiriant su kultūrintoms pievoms ir ganykloms, daugiamečių žolių auginimui, o dalį trūkstamų koncentruotų pašarų įsivežti iš užsienio. Taip buvo racionaliau panaudoti žemės ūkio gamybos išteklius, didinama prekių produktų gamyba, keliamas ūkių rentabilumas ir darbuotojų darbo apmokėjimas.

Visa prekybinė produkcija buvo superkama valstybės valstybinėmis supirkimo kainomis, kuriose atspindėjo žemės ūkio rėmimo politika. Be to, reguliariai buvo nurašomos ūkių skolos bankui.

Intensyvaus ir efektyvaus žemės ūkio ir kaimo, tenkinančio gyventojų gamybinius, ekonominius ir socialinius poreikius, pertvarkymas kėlė daugiausia problemų.

Lietuvos žemdirbių sąjūdžio aktyvistai pirmieji ėmėsi agrarinės reformos, realiai neįsivaizduodami būsimo žemės ūkio (kaip šalies ekonomikos šakos) ir kaimo (kaip jos būtino palydovo) vaizdo. Jie orientavosi į buvusią ikisovietinę žemės

savininkų-ūkininkų kartą, siekė kuo greičiau sugriauti sovietinę kaimo gyvenimo ir ūkininkavimo tvarką, gražinti tą gamybinę, ekonominę ir socialinę sistemą, kuri Lietuvoje jau buvo iki antrojo pasaulinio karo išvakarių, tik ją patobulins pagal šiuolaikinės rinkos ekonomikos šalių pavyzdį.

Pirmas reformatorių žingsnis buvo žemės grąžinimas privatinės nuosavybės teise buvusiems savininkams ar jų įpėdiniams nepaisant jų noro ar nenoro užsiimti žemės ūkio veikla. Kitas žingsnis – 2–3 ha žemės sklypų skyrimas nuosavybės teise visiems kaimo gyventojams, dirbusiems valstybiniuose ir kolektyviniuose ūkiuose (nepaisant to, kas buvo ankstesnis tos žemės savininkas). Trečias žingsnis – kolūkių panaikinimas, jų vietoje įsteigiant žemės ūkio bendroves, taip reaguojant į visuotinį kaimo žmonių reikalavimą išsaugoti stambų ūkį, tačiau nepripažįstant jam žemės nuosavybės teisės ir jau atlikto naujų ūkininkavimo formų įdiegimo *gorbačiovinės* pertvarkos laikotarpiu.

Priešlaikinius seimo rinkimus laimėjęs partinis ūkinis aktyvas agrarinės reformos krypties jau negalėjo keisti, keitė tik kai kurias jos nuostatas. Vėliau vėl atsigavo Sąjūdžio jėgos, kurios vėl keitė nuostatas. Kol Lietuva tapo ES nare, vyko agrarinės reformos nuostatų keitimai ir tikslinimai, kurie vėliau jau persipynė su ES BŽŪP reikalavimais. Dabar keliamas reikalavimas tik kuo greičiau užbaigti žemės grąžinimą pretendams ir suteikti teisę parduoti žemę užsieniečiams.

Kokią kaimo ir žemės ūkio padėtį atskleidė Lietuvos žemės ūkio 2003 m. visuotinio surašymo rezultatai?

Pirma, žemės savininkas nebūtinai yra žemės naudotojas. Prieškario Lietuvos žemės savininkas buvo ir ūkininkas. Dabar žemė gali būti ir kaip tam tikras lobis, kuris bus panaudotas geresniais laikais. Tokia žemė tik nuomojama žemdirbiams. Tikimasi padėti keisti didinant ypač nenaudojamą žemės mokestį.

Antra, ūkio verslas nebūtinai turėtų būti siejamas su žemės ūkio produktų gamyba. Tai gali būti ir įvairūs alternatyvūs kaime organizuoti verslai.

Trečia, ūkiai susmulkėjo. Ypač šis kontrastas pasijuto sugriovus valstybinius ir kolektyvinius ūkius. Sumažėjo jų prekingumas. Tai iš dalies buvo ir naudinga, išėjus į žemės ūkio produktų prisotinimą ES rinką.

Ketvirta, politinėmis ir ekonominėmis priemonėmis labai susilpnintos žemės ūkio bendrovės, pakeitusios likviduojamus valstybinius ir kolektyvinius ūkius. Išsilaikiusios bendrovės sėkmingai ūkininkauja, konkuruodamos su stambių vietinio ir importo kapitalo žemės ūkio įmonių veikla.

Penkta, formuojasi ūkių įvairovė. Šalia ūkininkų ūkių ir žemės ūkio bendrovių steigiamos ir kitos korporatyvinio ūkininkavimo įmonės. Išlieka stiprus ir sodybinis ūkis, kuris atsiskyrė nuo visuomeninio ūkio, tapo savarankišku.

Šešta, ūkių įvairovės verslo plėtra tolsta nuo kaimo raidos. Kaimo bendruomenės dažniau reiškia ne žemės ūkio įmonių, bet buvusių gyvenvietinių kaimų gyventojų, ankstesnių stambių žemės ūkio įmonių darbuotojų, dabar tapusių bedarbiais ir dažnai gyvenančiais ant skurdo ribos, problemas. Kaimo raida atsiskiria nuo žemės ūkio raidos, kaimo bendruomenės nuo žemdirbių (ūkininkų) bendruomenių.

Agrarinės reformos rezultatas – socialinės infrastruktūros nykimas, kaimo gyventojų komunalinių, buitinių, ekonominių ir socialinių poreikių tenkinimo blogėjimas. Neturėjusi aiškios kaimo vizijos, agrarinė reforma tapo kaimo naikavimo veiksmu.

Gamybos būdas nebeformuoja kaimo struktūrų. Kaimo tolesnė raida atitrūksta nuo žemės ūkio produktų gamybos plėtojimo. Jis vystosi pats savaime, kaip tam tikros žmonių bendruomenės gyvenamoji vieta. Žemės ūkis irgi vystosi savaime, labiau veikiamas ne Lietuvos poreikių, o ES BŽŪP pokyčių, kurie pasireiškia tam tikrais gamybos skatinimo ir apribojimo sprendimais. Pagaliau didelę įtaką daro ir ES BR, konkurencija joje. Šioje rinkoje lyg ir išnyksta valstybės, varžosi patys gamintojai. Kaimo raidos politika atskiriama nuo ES BŽŪP.

IŠVADOS

1. Ilgus amžius žemdirbių bendruomenės buvo išimtinai kaimiečių bendruomenės. Žemės ūkis buvo ne tiek valstiečių verslas, kiek jų gyvenimo būdas. Ypač stipri ši žemės ūkio ir kaimo tarpusavio priklausomybė buvo baudžiavinėje ūkininkavimo sistemoje, kada kaimas buvo tapęs dvaro darbo išteklių auginimo ir darbinio parengimo gamybiniu padaliniu. Tai lėmė kaimo uždaramą, formavo tautines grupes, papročius.

2. Vienkiemis kaimas kūrėsi panaikinus baudžiavą ir suteikė valstiečiams ekonominį ir socialinį savarankiškumą. Tai buvo svarbus veiksnys tobulinant ūkininkavimą, stiprinant valstiečių ekonomiką, išlaisvinant dalį darbo išteklių miestietiškai veiklai, taip pat jų emigracijai. Ūkininkavimas šeimos ūkiuose keitė kaimo veidą. Valakinis kaimas, užėmęs tik pačią valstiečių gyvenvietę, virto teritorija, kurioje buvo išsibarsčiusios ūkininkų sodybos su jas supusiais laukais. Tačiau ir šioje ūkininkavimo sistemoje buvo tamprus ryšys tarp kaimo ir žemės ūkio, garantavęs kaimo gyvybingumą.

3. Sovietinis gyvenviečių kaimas siejosi su stambiosios mašininės gamybos žemės ūkyje diegimu, davė pradžią korporacinėms žemės ūkio įmonėms. Antai viena žemės ūkio įmonė (valstybinis ar kolektyvinis ūkis) sujungė vieno ar net kelių vienkieminių kaimų žemes į vieną gamybinių vienetą, į kurio tam tikrą vietovę (gyvenvietę) buvo sukelti vienkieminių gyventojai. Sovietinis jų organizavimo būdas, prievartos elementai, formavo neigiamą požiūrį, skatino norą šiuos darinius likviduoti, grįžti prie šeimyninio ūkio. Kita vertus, užtikrintos gyventojams buitinės ir komunalinės paslaugos, socialinis aptarnavimas garantavo įmonėms darbo išteklius, palaikė kaimo gyvybingumą. Kaimo ir žemės ūkio ryšys tapo dar ryškesnis: gyventojų skaičius turėjo sudaryti tam tikrą minimalų dydį, kada tikslinga organizuoti vietoje visas socialines paslaugas, o tokiam gyventojų skaičiui pasiekti reikalinga tam tikra gamybos apimtis, apibrėžianti žemės ūkio įmonės gamybinius pajėgumus.

4. Pokomunistinis agrarinis pertvarkymas turėjo kai kurių prievartos elementų, atitolinusių kaimo plėtrą nuo žemės ūkio raidos. Dėl to smuko žemės ūkio lygis, atsirado dirvonuojančios žemės plotai, didėjo kaimo žmonių emigracija į kitas šalis. Radosi daug nepatenkintų žemės reforma. Todėl po jos žemės ūkio atsivavimo procesas užsitiesė, tapo vis opesnis kaimo išlikimo klausimas, liko neaiškus žemės ūkio ir kaimo savitarpio priklausomybės ryšys. Svarbiausias kaimo atkūrimo kelias – tai kaimo (kaip gyvenamosios vietos) ir žemės ūkio (kaip svarbiausios kaime gyvenančiųjų veiklos) atstatymas. Kaimas be žemės ūkio veiklos gyvuoti negali.

LITERATŪRA

1. Alanen I. 2004. *Mapping the Rural Problem in the Baltic Countryside*. London: Ashgate Publishing. 284 p.
2. Aleknavičius P. *Žemės santykių pertvarkymas Lietuvos kaime 1989–2008 metais*. Vilnius: Jandrija. 447 p.
3. Būdvytis A. 2003. *Žmogui ir žemei. Straipsniai, mintys, pasisakymai*. Dotnuva: LŽI. 410 p.
4. Bumblauskas A. 2005. *Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla. 485 p.
5. Cesevičius D. 1995. *Lietuvos ekonominė politika. 1918–1940*. Vilnius: Academia. 138 p.
6. Davies N. 2002. *Europa. Istorija*. Vilnius: Vaga. 1366 p.
7. *Gyvoji mintis: pagal prof. P. B. Šivickio atsiminimus*. 2005. Vilnius: Vilniaus universiteto Ekologijos institutas. 291 p.
8. Jurginis J. 1978. *Lietuvos valstiečių istorija*. Vilnius: Mokslas. 252 p.
9. *Kaimas lūžio metais: Lietuvos žemdirbių sąjūdžio idėjų ir veiksmų dvidešimtmetis (medžiaga agrarinės pertvarkos istorijai)*. 2008. Sud. M. Treinys. Kaunas: Spalvų kraitė. 472 p.
10. *Lietuvos kaimo raida*. 2005. Sud. R. Melnikienė. Vilnius: LAEI. 116 p.
11. Lerman Z., Csaki C., Feder G. 2002. *Land Policies and Evolving Farm Structures in Transition Countries*. Prieiga per internetą: <http://econ.Worldbank.org/view.php?id=12289>
12. *Lietuvos žemės ūkis amžių sandūroje*. 2005. Sud. V. Štuikys. Vilnius: „Trys žvaigždutės“. 407 p.
13. *Lietuvos žemės ir maisto ūkis 2010 (online)*. 2011. Sud. R. Melnikienė. Vilnius: LAEI. 212 p.
14. *Lietuvos žemėtvarkos istorijos chrestomatija*. 2008. Sud. P. Aleknavičius. Vilnius: Jandrija. 470 p.
15. Martišius S. 2010. *Fakulteto tyrimų prioritetinės kryptys ir kvalifikuotų kadro rengimas*. Vilniaus universiteto Ekonomikos fakultetas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. P. 89–95.
16. *Medardas Grigaliūnas*. 2005. Sud. S. Vasiliauskas, V. Skuodžiūnas. Vilnius: LŽŪM. 129 p.
17. *Narodnoje choziaistvo SSSR v 1960 godu*. 1961. Moskva: Gosstatizdat. 942 p.
18. Nikonov A. 1995. *Spiral' mnogovekovej dramy: agrarnaja nauka i politika Rossii (XVIII–XX vv.)*. Moskva: Enciklopedija rossijskich derevenj. 574 p.
19. Poškus P. 2006. *Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarai*. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“. 184 p.
20. Povilaitis B. 1997. *Lietuvos žemės ūkis. 1918–1940. Jo raida ir pažanga*. 2-asis leid. Vilnius: „Tėvynės sargas“. 311 p.
21. Poviliūnas A. 2008. *Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius ir ūkininkijos ekonominė raida*. Vilnius: „Apostrofa“. 427 p.

Antanas Poviliūnas

THE AGRICULTURE AS THE SOURCE OF VITALITY OF RURAL AREAS

Summary

Rural areas have appeared as agriculture communities. The living place of peasantry (villages) was inseparable from occupation (agriculture). The production relationships in agriculture shaped the profile and functions of the rural areas.

After the post communist reforms, the role of rural areas for agriculture has decreased. The gap between rural and agriculture communities was widening. The agriculture reform has concentrated on land restitution, privatization of assets accumulated in the Soviet times. The agriculture reform did not take into account if the inheritors of the land would return to agriculture, if they would be able to start farming activities. The authors of the agriculture reform were led by the idea to destroy Soviet type collective farms and did not take into account their possibilities to participate in the market of agriculture as majority of employees of collective farms were interested. The authors of the agriculture reform did not take into account the future of the rural settlements and they did not bother if former employees of collective farms would be able to find job in new circumstances. Some functions of multifunctional rural areas were taken by urban areas. The retreat of rural communities from agriculture has formed new relationships with inner and outer environment. The new type of rural communities without farmers and without agriculture has emerged. These processes have impeded and prolonged the agriculture reform.

The article analyses from the social and economic viewpoints the rural and agriculture relationships, the emerging new type of rurality when agriculture has lost its role as the main shaping force of rural life.

Key words: rural settlement, rural areas, rural functions, the system of farming, agriculture, functions of agriculture, non-agriculture activities, alternative rural business activities